

ОСВІТНЯ РЕФОРМА БАТЬКА МАХНА

Махновський рух 1917-1921 рр. по праву вважається спеціалістами одним з найоригінальніших народних рухів минулого, і не лише в межах України. Проте, незважаючи на зростаюче число публікацій і наявність стабільного інтересу громадськості, не буде перебільшенням стверджувати, що багато аспектів історії «махновщини» і досі залишаються недослідженими. Один з таких аспектів – експерименти гуляйпільських анархістів на освітянській ниві, що стали предметом дослідження даної статті. Об'єктом дослідження є весь комплекс документальних джерел, присвячених історії повстанської армії. На даний момент українська історіографія, за винятком деяких публікацій автора, розглядом даної тематики не займалася.

Стереотипне сприйняття «махновщини» практично унеможливлювало її сумісність із таким поняттям, як «освіта», але неупереджений розгляд фактів дозволяє говорити про наміри махновців у 1919-1920 рр. провести повномасштабну освітню реформу. Джерела з історії махновського руху (повстанські газети, листівки, мемуари учасників подій) надають в розпорядження дослідника досить об'єктивні свідчення на користь цього.

«Незалежна освіта», відокремлена від церкви та влади, на думку Н.Махна, повинна була стати однією з підвалин нового бездержавного ладу. Їй відводилася роль вихователя гідної анархічного суспільства особистості. Державна освіта та шкільництво таким вимогам, на думку махновців, не відповідали. Головним злом одержавленої школи вважалося те, що учень разом з необхідним обсягом знань засвоював як соціальну аксіому право держави розпоряджатися життям громадянина. Саме переслідуючи цю мету, держава, на думку анархістів, і домагається обов'язкової освіти своїх громадян, на відміну, наприклад, від *права на обов'язкову освіту*. Оцінюючи подібну практику, П.Кропоткін називав державну освіту «гідним наступником ієзуїтського виховання, витонченим способом вбивства будь-якого духу особистого почину та незалежності» [6, с. 459]. До голосу патріарха анархізму долучалася також критика безпосередньо махновців, невдоволених станом шкільної науки в районі у передреволюційні часи, і це незважаючи на те, що саме південноукраїнські губернії, стараннями барона М.Корфа з одностумцями, вирізнялися на тлі інших досить високим рівнем освіченості серед населення.

Доброю ілюстрацією цих настроїв є стаття «Школа й життя», вміщена у газеті «Шлях до волі» [12, 6 листопада]. Автор, що ховається за псевдонім «Тутешній», визначає п'ять основних вад старого шкільництва, які треба було обійти в майбутньому. Це невідповідність шкільної програми вимогам реального життя (1), недостатня кількість шкіл (2), низька якість навчання, «так що бідолаги-учні, що поскінчали школи, все своє життя тільки лаяли школу» (3). Певно, спираючись на свій особистий досвід, автор продовжує: «А навчання по всіх школах провадилось так, що бодай би його й не згадувать! За увесь час навчання звертали увагу, головним чином, на літеру «Ъ»... та дивились на те, аби учні вміли «рассказывать прочитанное», а чи розуміє учень те, що розказує, – хто його знає! А задачі які давали?! – для чого тільки і кому потрібно було

так мордувати дітей, знущатися над бідолашними?! Історія, якої вчили дітей, це була байка, а не історія; вчили географію, а ніколи не бачили того, про що вчили. Скінчить хлоп'я школу, одержить свідоцтво, а через тиждень вже нічого й не знає й не пам'ятає: знову такий розумний, як і до школи був, і нема в нього ніякої любови до школи і самонавчання. Школа тільки покалічила його». Далі йшли закиди до байдужої щодо шкільних проблем освітянської бюрократії (4). Остання вада – «страшенно пригнічене становище вчителів» (5) дає підстави вважати, що «Тутешній» саме і був одним з сільських інтелігентів, що у 1919 р. пристав до махновських повстанців.

В тогочасних умовах вирішальний вплив на проведення освітянських експериментів справляла військова обстановка, вони мали можливість проводитись лише уривками в часи повного господарювання махновців у районі. Вперше проблема реформування освіти постала у лютому-березні 1918 р. у зв'язку з організацією навколо Гуляй-Поля анархо-комуністичних комун. Комунари бажали озброїтися новітньою педагогікою, і їх вибір упав на вчитану з анархістських брошур шкільну систему Франциско Фаррера (1859-1909) – іспанського анархіста, що був засновником відокремленої від держави «вільної школи» [13, 267]. Комунари мали намір, використавши зв'язки ГГАК, запросити з міста спеціалістів для її впровадження, але, зважуючи на обставини, згодилися «в крайньому разі» на перший рік обмежитися запрошенням звичайних учителів [7, с. 174].

У першій половині 1919 р. шкільна галузь у районі опинилась під керівництвом відомої анархістки Марусі Никифорової, відстороненої за рішенням ревтрибуналу на півроку від політичної діяльності. 25 травня 1919 р., під час візиту до Гуляй-Поля командувача Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка, члени місцевого виконкому розповідали йому про наявність у селі трьох «відмінно поставлених» середніх шкіл, дитячих садків та «диткомун», як тепер пропонувалося називати ясла. Це дало можливість командувачу назвати Гуляй-Поле «одним із найбільш культурних центрів Новоросії» [2, с. 111].

Після реорганізації РПАУ/м/ від 1 вересня 1919 р. впровадження реформи освіти було покладено на створену у складі Культпросвітнього відділу ВРР Шкільну секцію, яку очолила Г. Кузьменко, вчителька української мови та літератури за фахом і голова «Просвіти». У функції секції входило: 1) пошук коштів та організація цивільного шкільництва на контрольованій махновцями території, 2) керівництво шкільництвом через утворення спільних вчительсько-батьківських рад, 3) розробка шкільних програм та контроль за їх виконанням.

Чи підтримали місцеві освітяни реформативні заходи махновців? Адже останні могли спиратись виключно на місцеві вчительські кадри. Не варто говорити про тогочасні умови праці сільської інтелігенції. Її супутниками були нестатки, тривога за життя, постійні підозри нових влад у зносінах з «бандитами». Так, у липні 1919 р. у рідному селі Г. Кузьменко – Піщаному Броді – каральний загін під проводом більшовика В. Затонського розстріляв місцевого вчителя Д. Маруценка лише за те, що той прочитав махновцям лекцію про атеїзм [9, 68]. До всього цього додавалась недоброзичлива реакція махновців на прояви інтелігентності. Вона вважалася рисою «міської зарази», а її носії – прихильниками «старого режиму». Але були й позитивні моменти, насамперед, добре

продовольче становище району і патронат над освітою Г. Кузьменко, що давало можливість перетворити РПАУ/м/ у джерело фінансування. Остання обставина сприяла тому, що вчителі сприйняли нову реорганізацію без особливого ентузіазму, але досить прихильно, головне через можливість хоч якогось вирішення проблеми шкільного постачання. Наприклад, гуляйпільські вчителі займались підготовкою вечорів для махновців, виручені кошти від яких використовували на нагальні шкільні потреби [10, с. 57]. В скрутні часи махновці допомагали школам і дитячим притулкам грошми та харчами. Походи різноманітних вчительок до Батька з проханнями про допомогу стали звичним явищем. Якщо гроші були, Н. Махно «на школу» ніколи не відмовляв, часто демонстративно кидаючи їм на людях пачки банкнот. У жовтні 1919 р. IV районний з'їзд повстанського району окремим рішенням ухвалив виділити допомогу школі глухонімих в Олександрівську, а також звичайним школам і притулкам. Катеринославський притулок тоді отримав 1 млн. крб. і партію продуктів борошном, салом і ковбасою. «Треба віддати махновцям належне, – згадував начальник притулку М. Гутман, – після добровольців притульські діти протягом місяця «підгодувалися». Проте, роздаючи гроші на школи і притулки, секретарі ВРР попереджали, що Повстанська армія не має наміру постійно постачати їх і надалі. Вони мають влаштуватися, розраховуючи на власні сили [5, с. 65]. Подібні заяви не означали, що освіта буде покинута напризволяще. На думку махновців, турботи по утриманню навчальних закладів повинні були повністю взяти на себе органи місцевого самоуправління, які також мали визначати разом з освітянами профіль закладів освіти і навчальну програму.

У жовтні 1919 р. були скликані районні педагогічні конференції та проведено воєнізацію школи і всього підліткового населення. Останній захід призвів до небажаних наслідків. Імітуючи військові дії, учні вчиняли справжні «побоїща». Справа дійшла до випадкових убивств, що трапилися у Гуляй-Полі та Новоспасівці. У Гуляй-Полі було по-справжньому повішено «полоненого» хлопчика. У Новоспасівці дитина загинула від кинутого каменя, що влучив їй у голову під час «кіннотної атаки» [3, с. 351]. Інциденти набули широкого розголосу. Було вирішено, що подібна практика розбещує учнів. Молодшим класам було заборонено займатись «бойовими маневрами» і рекомендовано обмежитися стройовими заняттями.

Питання про мову викладання було вкрай важливим для шкільної секції. Його мав вирішити IV районний з'їзд. Проте прийнята на ньому резолюція говорила, що з'їзд вважає неправомірним для себе вирішувати питання про взаємовідносини в Україні російської та української мов і що цю проблему мають вирішити з'їзди майбутнього [8, 2 листопада]. Таким чином, проблему довелося вирішувати Культпросвітньому відділу ВРР самотужки. Його програмне оголошення було опубліковано 18 жовтня 1919 р.: «Революційне повстанство, дотримуючись принципів істинного соціалізму, не може силувати природні потреби народу українського. Тому питання про мову викладання в школах має бути вирішене не нашою армією, а лише самим народом в особі батьків, вчителів і учнів... Наказ ген. Май-Маєвського, що забороняв материнську мову в школах, віднині скасовується як силою нав'язаний нашим школам. В інтересах духовно-

го розвитку народу мова шкільного викладання має бути та, до якої природно схиляється місцеве населення... і воно, а не влада і не армія має вільно і самостійно вирішувати це питання» [8, 18 листопада]. Демократичне рішення розкривало двері масовій українізації школи, разом з тим допускаючи існування іншомовних шкіл у місцях проживання національних меншин.

Відступ у листопаді 1919 р. повстанської армії на Правобережжя застав Шкільну секцію, коли вона ще не завершила свій організаційний період, не встигнувши провести жодного з запланованих з'їздів батьків і вчителів.

У час мирного перепочинку жовтня - листопаду 1920 р. справу шкільного реформування було продовжено в околицях Гуляй-Поля, що мало стати взірцем для району. Питання організації освіти було винесено на відкрите засідання сільради. Станом на 1914 р. Гуляй-Поле представляло собою досить солідний педагогічний полігон. Тут було розташовано п'ять земських початкових шкіл, дві (за іншими даними, три [10, с. 38]) з яких було перереформовано спочатку в середні, а потім, восени 1918 р., на гімназії. Крім цього, існували однокласна церковноприходська школа, фабрична, німецька та дві єврейські школи [3, с. 597].

Проте зруйнована війною гуляйпільська освіта у жовтні 1920 р. перебувала в стані занепаду. Не маючи власних господарств, сільські вчителі були поставлені в критичне становище повною відсутністю заробітної плати. Голодне життя ставало реальністю навіть у сільських умовах, куди ще недавно вчителі прагнули вирватися з голодуючих міст: «школу хоч закривай, грошей нема, і вчителі голодують» [10, с. 56]. Намагаючись отримати бодай якесь харчування, вчителі пристосовувались, як могли, полишаючи села. Шкільні будови спорожніли. В цих умовах спроби махновців реформувати шкільництво вже мають вигляд не бажання пристосувати освіту до ідеологічних вимог анархізму і потреб місцевого населення, а повинні розглядатися як спроби її збереження від повного згасання.

Шкільне питання вирішувалося на кількох засіданнях сільської ради. Виникла навіть суперечка між послідовниками Ф. Фаррера і прихильниками «єдиної трудової школи», яким шляхом має піти реформування. Ідеї «єдиної трудової» почав підтримувати і Н. Махно, що знаходився в селі на лікуванні. П. Аршинов зазначає, що Н. Махно прохав знавців зробити йому кілька доповідей з її теорії та практики [1, с. 169]. Намагання Н. Махна втрутитися в справи шкільництва мають свою точку відліку мало не з першого дня існування руху. Вже наступного дня по своєму поверненні в Гуляй-Поле, 26 березня 1917 р., Н. Махно мав розмову з директором гуляйпільської школи відносно шкільної програми. Розмова була своєрідна. Говорили «довго», хоч, як признається Н. Махно, він у програмі «нічого не розумів» [7, с. 13]. Воно й не дивно. Сам Н. Махно в дитинстві спромігся закінчити лише початкову школу, але тепер проявляв жваву зацікавленість ходом обговорень, постійно відвідуючи на митицях збори гуляйпільців. Та, незважаючи на таку авторитетну підтримку, в результаті обговорень перемогли прихильники ідей Ф. Фаррера. Було вирішено утримувати вчителів за рахунок місцевого населення, що обкладалося однорозмірною «шкільною повинністю». Для керівництва шкільництвом було відтворено Шкільну комісію з представників учителів та місцевого населення, яка

склала навчальний план, а також план подальшого розвитку шкільництва.

Місцеве селянство підтримало освітні заходи махновців, керуючись своєрідним уявленням про достатність освіти, яка навіть при своєму значному обсязі не повинна переходити в інтелігентність. Не заводячи розмов про освіту вищу, селяни одночасно стояли за необхідність початкової і, по можливості, середньої освіти, що давала, на їх погляд, необхідний багаж знань для ведення господарства і орієнтації в суспільстві. Безпосередній свідок подій, гуляйпільська вчителька Н.Сухогорська, повідомляє про випадки, коли в місцевих школах навчалися «дяді» віком в 20 і більше років. Вони були вимушені здобувати освіту виключно під тиском батьківського примусу та суспільного осуду неуків. Їх школярство, що занадто затягнулося, не ставало на заваді багатьом із них бути активними махновцями і з вершини свого становища погрожувати вчителям: «Переводь, а то батько розправиться». Проте ці погрози на переводи учнів в наступний клас впливу не мали. Викладачі ставили «коли» махновцям так, як і іншим смертним, і Махно, треба віддати йому належне, в педагогічні справи не втручався» [10, с. 48]. Махновці-школярі змушені були навчатися уривками (за гнучкою програмою, як сказали б нині) лише в час свого перебування в селі.

Не обійшлося без конфлікту на шкільному ґрунті з анархістами конфедерації «Набат». Претензії «набатівців» були викликані тим, що їх «вотчиною» було ведення просвітницької роботи серед повстанців, і вони прагнули перенести сферу свого впливу і на цивільну освіту, що призвело до конфлікту з «вільною радою» Гуляй-Поля. Цей епізод чи не найбільш повно ілюструє схилання махновців перед притаманним селянству традиціоналізмом. Конфлікт виник відносно викладання в школах «закону Божого». Суперечки відносно цього предмету мали в Гуляй-Полі свою історію. За спогадами Н. Махна, ще в кінці березня 1917 р. директор гуляйпільської гімназії говорив про продовження викладання «закону» в школах через вимоги місцевого духовенства і батьків. У 1917 р. Н. Махно був войовничим атеїстом, але навіть його членство у складі місцевої «Просвіти», куди він вступив заради антирелігійної пропаганди, не викликало змін у шкільній програмі [7, с. 13]. В жовтні 1920 р. «набатівці» від культпросвіту делегували на відкрите засідання сільради свого спеціаліста зі шкільництва. Його виступ викликав загальне обурення. За вимогу вилучити зі шкільної програми «закон божий», «набатівця» звинуватили в «безбожництві, більшовизмі й намаганні дискредитації руху». Г. Кузьменко, що очолювала Шкільну комісію, заявила, що відсутність «закону Божого» шкідливо відіб'ється на моральному вихованні дітей. Це рішення було ухвалено більшістю Гуляйпільської ради. Крім цього, була відхилена пропозиція щодо обкладання «шкільною повинністю» лише заможного населення. Підбиваючи підсумки візиту, І. Тепер висловлюється махновською говіркою, що «спец... ледве звідти кігті драв» [11, с. 110].

Н. Махно був тісно пов'язаний з місцевим учительським середовищем. Він був одружений на вчительці, а літом 1918 р. проживав за документами людини, що мала вчительський фах [7; Кн. 3, с. 23]. Саме серед освітян Н. Махно знайшов собі союзників у 1917 р. Намагаючись реалізувати себе у першому революційному пориві, вчителі Гуляй-Поля підтримали ГГАК у боротьбі проти

урядової адміністрації та зайняли після виборів кілька місць у новоствореному Суспільному комітеті [7, с. 28]. З часом, коли революційний запал минув, учителі самостійно полишили політичну арену, зосередившись на виконанні професійних обов'язків, і звільнили ГГАК від політичної конкуренції. Це, врешті, призвело до появи легенди про вчительство Батька Махна. Окремі місця в його відозвах справді підводять до думок у цьому напрямку: «Життя будувати, життя творити будемо самі, поза нав'язаних збоку думок і ідей... Частіше бесідуйте поміж себе, читайте, розвивайтеся... Товариші повстанці! Творці світлого майбутнього, рвітьися до світла і знань!» [4, с. 18]

Подальший перебіг подій поклав край усім сподіванням на розвиток незалежної освіти. На шкільну реформу 1920 р. історією було відведено термін з 1 по 25 листопада, після чого її хід був перерваний, але не з причини методологічного банкрутства. Це був один із наслідків збройного нападу частин Червоної армії на повстанський район, а потім дій з подальшого одержавлення та ідеологізації школи. Як пережиток «махновщини», «незалежна школа» мала лише один вихід – самоліквідуватися.

Бібліографічні посилання:

1. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921 гг.). – Берлин: Издание «Группы русских анархистов в Германии», 1923. – 224 с.
2. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. Т.4. – М., – Л., 1933.
3. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно: историческое повествование. – К.: НПЦ «Проза», 1993. – 592 с.
4. Беспечный Т., Букреева Т. Нестор Махно: правда и легенды. – Донецк: Донеччина, 1996. – 288 с.
5. Гутман М. Под властью анархистов: Екатеринослав в 1919 г. // Русское прошлое (Прага). – 1923. – № 5. – С. 61-68.
6. Кропоткин П.А. Хлеб и воля. Современная наука и анархия. – М.: Правда, 1989. – 519 с.
7. Махно Н. Воспоминания. – Кн.1. – К.: Україна, 1991.
8. Путь к свободе /орган РВС РПАУ/м/. – 1919.
9. Семанов С.И. Под черным знаменем // Роман-газета. – 1993. – № 4.
10. Сухогорская Н. Воспоминания о махновщине // Кандальный звон: Историко-революционный сборник. – Одесса, 1927. – Вып.6. – С.37-63.
11. Тепер И. Махно. – Харьков: Молодой рабочий, 1924. – 121 с.
12. Шлях до волі. – 1919. – 6 листопада.
13. Avrich P. The anarchists in the Russian revolution. – London, 1973. – 179 p.